

1970-1980 чыллардагы хакас проза паза поэзия

1970-1980 чылларда хакас литературазында аймах-пасха темалыг иледе хоос очерктер, чоохтар, улуғ чоохтар чарых көргеннер. Хакас писательлер, чонның иргідегі паза үр ниместегі хониин хоостап, ол тустардагы пай пілістіг матырның омазын чайапчалар.

Пу чылларда, өөнінде, улуғ чоох жанры тыыпча. Н.Тиников «*Күн сузында*» паза «*Тіріг кизи олбечең*» улуғ чоохтары, хакас чонның ырыстыг үлүске читкен чолын чоллап, кизілер аразындагы палғалыс, кизінің сағыс-көгізі чон хонииндагы хазыр хорығларда алғыпчатханын алғым үзүрче. Өөн матырлар Павел Самсоновичтің паза Опанның омалары пастыра хакас чонның хониин 30 чыллардаң 70 чыллардагы күннерге читіре чоллапча. Пу омалардаң хакас чонның совет хылыхтыг піріктірілген омазы, төріп, тилеені іле көрінче. Писатель оларны, аймах пероснажтарнаң палғалыстыра чарыдып, улуғ хорылыстар өтіре апарча.

Че, өөнінде, пу улуғ чоохтарда хакас литературазында пастағызын на хакас ипчинің Совет үлгүзі тузында, харасхы чуртастаң чарылып, піліс алып, чон аразына кірчеткені, чон аразында улуғ аарласнаң тuzаланчатханы хоосталча. Сынап, «Ыраххы аалдагы» ипчілер наа үлгү нима ағылчатханын ам на сизініп пастапчатхан ползалар, Павелнің ічезі Танча, Маниса Апсаловна, Макрей Муклаевна — наа хоних пүдірчеткен совет ипчілер. Совет үлгүзі пирген правонаң тuzаланып, олар ирлернең тиң чарыдығлыг тоғыс апарчалар, хайдаг даа тоғысха сыданып, чонға туза ағылып істенчелер. Пу ипчілернің чуртазы, ырызы паза хомзыны прай хакас ипчілернің хониин, амғы чуртассар чолын киречілепче.

1970-80 чылларда пазылған улуғ чоохтарның полтазында мындаг темалар чарыдылча: чоннар аразындагы ынархас амыр хоних пиктирінде улуғ күс полчатханы, амғы туста чиит төлнің ырызы тыыпчатханы, ипчі кизінің иргідегі чуртазы паза пүүнги артых үлүзі, хакас чонның Илбек Адалыг чаадагы махачы күрезии.

Кізінің омазын, хылиин семьяда, істеністе, нанчыларынаң палғалыста хоостап, аның сағыс-көбгізін, тоғысха хайиин тирең үзүрчелер прозаиктер Н.Тиников, Ф.Бурнаков, Н.Тюкпиеков, Г.Казачинова, В.Татарова, Митхас Туран.

Пу авторларның улуғ чоохтарында чонның чайаачы істенізі паза сағыс-көгізі алғым хоосталча. Улуғ чоохтарның өөн сағызы — кізінің ырыстығ, пай хонии істеніснең не палғалыстығ. Тоғысха пызығ кізі чонға махтатча. Матыр тоғыс кізінің көңнін чарытча, чуртаста арбын аралазып, иткен нимезіне поғдархирға оңдай пирче.

Н.Тюкпиеков «Хыстагда» паза «Чайлагда», Г.Казачинова «Той» паза А.Халларов «Акай» улуғ чоохтарда, К.Нербышев «Алтын нымах» паза аннаң пасха чоохтарда, 70 чыллардағы хонихты көзідіп, чонның ис-пайына сын ээ чіли хайчатхан, чуртастағы читпестернең күресчеткен чиит матырларның піріктірілген омаларын хоостапчалар.

«Чайлагда» улуғ чоохтың өөн матыры Антиптің үлүзі пүүн аалларда чуртапчатхан көп сөбірелернің үлүзіне төй. Улуғ олғаннары, пөзік үгредіг алып, тиксі Союзта тараглап парғаннар, кірі іце, тізең, очы оолғынаң чуртапча. Антип, отыс чылларда саблығ колхозник полған іцезінің чолынча парып, колхоз малын хадарча. Он класс тозып, хсхы курстарда алған пілізін тоғыста тuzаланып, ол малның саан көдірерге, сүт көбдин аларға прай күзін салып тоғынча.

Чуртаста даа Антип пазымның, нымзах чүректіг кізі. Ол прай нимее чарых көөнең, паарсах чүреенең теелче. Че хачан хынған хызы ниик сағыстығ полғанын сизін салғанда, ол аннаң сах андох хыйа-тоғыр полибысча. Пу чиит оол. Ол ам даа чуртаста урунчатхан талазығларны орта үзүрерге көніккелек. Автор аның чобаан, өкпезін пазын полбинчатханын киртістіг хоостапча. Че улуғларның чөбі, паарсах хайии сылтаанда, ол пазох ачых-чарых көңніліг тоғынып пастапча.

Улуғ чоохта чиит малчыларның чуртазы, тоғызы, көңні прай саринаң толдыра хоостал парған. Полғанының на поэзының хылии, чуртасха көрізі, тоғысха хайии. Автор піреде соглап, піреде хормачыланып хоос сөснең

хоостап салған чиитернің омазын. Ідök толдыра чарыт салған Типтона уучаның, Арсентий Романовичтің, Сидор Ивановичтің омаларын. Пу көп ниме көрген, наа хоних пүдірерінде өткін араласхан улус чииттернің сын нанчызы, үгретчізі полча.

«Хыстагда» улуғ чоохта Н.Тюкпиеков ідök чиит тоғысчының тоғысха, чуртас сурығларына хайиин, ол-пу нимее сағысха тўсчеткенін хоостапча. Он класс тоосхан соонда чабан полысчызы полып тоғынчатхан Роман чон изін үретчеткен, сайбах хылынчатхан кізілернең күрезіг апарча. Пу хазыр тартыста чон изінің сын ээзі полчатхан чиит оол чиңіс тутча.

Чиит төлнің чайаачы істенізін, сағыс-көгізін Н.Тюкпиековнаң хости Галина Казачинова паза Андрей Халларов чарытчалар. А.Халларов «Акай» улуғ чоохта чиит оолның школа соонаң чуртас чолын тілепчеткенін чарытча. Чиит кізі прай чўреенең кирі уучазынын чуртынзар тартылча. Мында аның олған тузы ирткен. Акай, чуртаста поэзының орнын тілеп, аймах-пасха тоғыстар итче, Армияда служить полча. Мында ол, амыр хоних хайраллап, чуртас сурығларына үгренче, аның хылии тыыпча. Мындох, пўўнгі чиит төлнің хылии, сағыссыразы, пілінізі орта хоосталча. Чиит кізінің чолында пасха-пасха хылыхтығ кізілер учурапча. Хыйа чолча даа пар сығарға ўр нимес. Че чонның чуртазында чахсы ниме хачан даа азынча. Аннаңар Акай, өкіс тее өссе, хайдағ даа сидіктерні тобырча. Ол чабал-чахсыны пасхалап пілче. Чуртазында иптїг, сіліг нимені орта танып, чахсы хылыхтығ ир өс парча.

Галина Казачинова «Той» улуғ чоохта ідök чиит төлнің чуртас чолына сыхчатханын хоостапча. Чииттернің улуғларынаң пос ондайлығ палғалызын, ноға улғаат парған Майра Владимировнаның хылии хатығ пол парғанын иргі хонихты сағысха киріп чарытча. Пу хоос оңдайнаң тuzаланғаны авторға толдыра хылых чарыдарға полысча.

Майра Владимировнанаң Таистің омаларында автор наа хоних пүдірерінде араласхан какас ипчілерінің ікі пасха чолын, хылиин хоостапча. Полғаны ла, чуртасха пос оңдайынча хайып, удур-төдір полызызып, үгрөдізіп, иргінің артхан-халғаннарынаң күресче. Поэзының чуртазын чоннинаң палғалыстырып,

хылиин алыстырча. Автор чиит төлнi, улуғларның чолын пазып, аны пiлiп, олардаң көп нимее үгренип чуртирға хығырча. Улуғларны ундубин хай чөрзе, олардаң көп нимее үгренип аларға чарир тiпче писатель. Иди автор, чииттернiң чуртазын, iстенiзiн чарыдып, төллернiң палғалызын чоллапча.

В.Татарова «*Алып Айра суғ*» улуғ чоохта, школа хониин чарыдып, чуртастағы аймах-пасха сурығларға теелче. Улуғ чоох кiзi көңнiн, ол тустардағы төлнiң сағыс-көгiзiн улуғларның чуртазынаң палғалыстыра үзүрче.

Прозаның пасха-пасха жанр көрiмнерiнде хакас чонның прай совет чонынаң хада Илбек Адалығ чаадағы махачы күрезии хоосталча. Иң пастағызын пу темаа И.Костяков чапсынған. Аның «Чибек хур» романы чонның хылиин хазыр чаада паза тылдағы чуртасты толдыра хоостап чарытча. Паскирнең белорус хыс Галяның сын хынызында писатель чоннар ынархазын, чииттернiң көөлбек көңнiлерiн, иптiг хылыхтарын чарытча.

70 чылларда Илбек Адалығ чаадаңар теманы Н.Тиников «*Кавристин көглерi*», К.Нербышев «*Хорлаңа хара суғ*», Ф.Бурнаков «*Пора тай нанчым*» улуғ чоохтарда, А.Халларов, К.Нербышев чоохтарында тылдағы хоныхты хоостап чарытчалар.

Чаа тузындағы өкiс халған Кавристин үлүзi көп хакас олғаннарның үлүзiне төөй. Оолах аал-хончыхтарның полызиинаң аар чылларны тобырып, чоннаң хада iстенiп, үгренип, чуртаста поэзияның орнын таапча, хынған нимезiне үгренип алча. Н.Тиников хакас чонның чуртазын, кибiрлерiн, ыр-тахпахтарын өтире пiлiп, Кавристин омазын чарыдарында оларнаң тузаланча.

Чонның патриот көңнiн чарыдып, писатель тылдағы матыр тоғысты, прай күн чиңiс чағдадарына салылчатханын сын хоостапча. Уғаа чарых, харахха көрiндiре чайапча Кавристин олған тузын, аның сохсыныстарын, чобаан, ирееленип ала үгренерге күстенчеткенiн. Автор, чонның к үгредер кибiрлерiн тузаланып, чир-чайааннаң палғалыстыра, чонның чуртазынаң тiңе чарыт салған Кавристин омазын.

Идөк прай чонның чуртазынаң, чир-чайааннаң күс алынып, матырларның хылии тыыпчатханын хоостапчалар К.Нербышев «*Хагойахтың «Хорлаңа хара*

суз»), Ф.Бурнаков (Күдеттің «*Пора тай нанчым*») улуғ чоохтар. Авторлар, кічіг олғанның адынаң чоох апарып, чаа тузындағы чуртасты уғаа чарых, толдыра чарытчалар. Олар чонның чобаан, чааға үдесчеткеннернің сыыдын, аалдағыларның тоғызын, аар хониин ситкіп көрчелер. Ол аар чылларда олғанның көңні пасха-пасха чарыдылча. Мына Хагойах аалзар килген хызычахты өкерсініп көрче, сіліг тайға-тағларның сарынын истіпче. Кинетін көө алыс парча. Оолах улуғ өкпеленісте. Автор чиит чүректің алысчатханын, ибіркі чонға хайиин тың иптiг хоостап салған.

Ідөк толдыра, пос оңдайли чарытча чаачы хыс Ленаның, Лизаның, ырчы Туканың, кирі уучаның омаларын. Авторның пай хоос тілі чазы-тайғаларның сілиин, чонның чуртазын харахха көріндіре чайапча. Че автор матырларның омазын тирең чарытпинча, оларның сағызын алғым үзүрбинче. Анзы чоох кічіг оолахтың адынаң парчатханынаңар полча.

К.Нербышев «*Ады чох солдат*» паза «*Артон*» чоохтарда ідөк хакас оолларның чаа харбазығларында матыр араласханын, ыырчыны чох идер үчүн тыннарын айабин күрескеннерін чарытча. Ідөк поэзының чоохтарында автор чаадаң айланған солдаттың («*Ондрай тайым*»), чаа тузында ирткен олған тузын («*Халас тади*», «*Төңде*»), пүүңгі чииттернің чуртазын, ис-пайға сабылып, тоғыстаң хыйыс чөргенін чарытча («*Киик пысхахтары*», «*Тогазыг*» ан. пасх.).

«*Халас тади*», «*Төңде*» чоохтарда А.Халларов, өкіс халған оолахтың көрізінең, ыраххы чаада оолғын чидірген уучаның істі-паары ачып- чөргенін, іче чүреенде ізеніс чітпинчеткенін, чонның удур-төдір полызып чуртапчатханын көзітче. Көп чонның сағызында чаа ам даа тохтабаан. Іче кізі, чобаан пазынып, өкіс халған пала палазынаң чуртап, аны ир синіне өскір парча. Пу ома хакас чонның аллығ чүреен, амыр хоныхха хынызын чарытча.

И.Топоев «*Туганнар*» чоохта пүүңгі чииттернің, ис-пайға, арағаа тартылып, улуғ чонның киберін унзупчатханнарын іле сығарча.

«*Иртенгі тан*» чыындаа кірген чоохтарда И.Топоев, С.Карачаков, М.Торбастаев паза аннаң даа пасхалары, 80 чыллардағы хоныхтың аймах сариин үзүріп, чир-суғчыларының омаларын хоостапчалар.

80 чыллардағы хакас прозаның арбын өсчөткөнүң очерк жанры киречілебөкче. Иди «Ах тасхыл» альманахта, «Ленин чолы» газетада паза алынча сыххан «Хакас чирінің кізілері» чыындыда сыххан очерктерде чуртастағы талазығлар, матырларның омалары, хыйыстырылбин, сын хоосталча. Очерктерде, иң кирек, тузалығ талазығларға тееліп, авторлар ол тустардағы матырларның піріктірілген омаларын толдыра чарытчалар.

Поэзия. 1970-1980 чыллардағы хакас поэзиязы, пастағы хакас поэттернің хоос кибиірлеріне төстеніп, чонның пазылбин пүткен поэзиязынаң паза пай опытығ улуғ литературалардаң сүзүннің сых тартынып тиліпче. Поэттернің гражданскай, политическай үннері тыып парғаны — оларның кибелістерінің тематиказы, интернациональнай көө, өөн сағызы алғаанында. М.Баиновтың «*Чарых салгахтары*», «*Таң солбанында тоғазығ*», В.Майнашевтің «*Ирбен от*», «*Көөк саңнары*» чыындыларында, Н.Тиниковтың, Я.Тиспирекөвтың, Е.Тыгдымаеваның, А.Халларовтың паза К.Нербышевтің алынча кибелістерінде ынархас үні истілче. Поэттер, амыр хоных үчүн турызып, чир-суғларында парчатхан улуғ пүдіріглердеңер, наука паза техника чидіглері кізі омазын алыстырчатханынаңар көглепчелер. Чир-чайаанның омазын матыр істеніснен палғалыстыра чарых көглеені, матырның алғып парған сағыс-көгізін чарытча, поэзияның тирең сағызын, пөзік хоос синін киречілепче.

М.Чебодаевтің лирическай кибелістерінде 70-80 чыллардағы чииттернің ах сағыстығ, патриот көөліг омалары арланча. М.Баинов матырның чуртастаңар, үлүстеңер сағызын иргі хоныхнаң палғалыстыра көглеп, чонның пазылбин пүткен поэзиязының кибиірлерін наачыли, алғым тузаланча. Аның пос оңдайлығ стили, хоос тілі поэзиязын арландыра пайытча.

Н.Тиников ідөк матырның сағыс-көгізін чон хайчыларының көөнзер тартыла чарытча. Ол чуртас турғысчатхан темаа килістіре баснялар, кибелістер, чоохтар пасча.

В.Майнашев, К.Нербышев, А.Халларов постарының поэзиязында лирическай матырның чуртазын, көөленізін, аның істіндегі сағыс-чобаан

көзидіп, кізінің көңнін чир-чайааннаң палғалыстыра хоостап, чуртас сурығларын тирең үзүрчелер.

Хакас литературасында орыс тілінең пасчатхан таланттығ хакас поэттер Наталья Ахпашеванаң Анатолий Кыштымов тирең сағыстығ произведениелернең постарының көңнілерін асханнар. Оларның кибелістерінде прай чоннарға чағын чуртастанар, хыныстанар, кізі худынаңар, чахсы паза чабал киректердеңер сағыстар пөзік хоос уснаң тирең үзүрілче.

Сағамғы хакас литературасының өс парған хоос сині авторларның чуртасты, тирең үзүріп, сын көзіт пілчеткеннерінде, улуғ, чонға кирек нравственной, философскай паза істеніс сурығларын көзітчеткеннерінде.

Тузаланған литература

1. Боргоякова М.П., Майнагашева Н.С. Хакас литературасы. 11 кл.: тиксі үгредіг организацияларына электроннай приложениеліг учебник.=Хакасская литература. 11 кл.: учебник для общеобразовательных организаций. – Ағбан: Хакас книга издательствозы, 2016.
2. История хакасской литературы. - Абакан: Хакаское книжное издательство, 2011. - 278 с.
3. Очерки истории хакасской советской литературы /Под ред. Т.Г.Тачеева. - Абакан: Хакаское отделение Красноярского книжного издательства, 1985. - 288 с.